

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

РАФАЛЬСЬКА ТЕТЯНА ЛЕОНІДІВНА

УДК94(477.42) «1937.07/1938.11»

**«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» НА ЖИТОМИРЩИНІ
(липень 1937 р. – листопад 1938 р.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
Борисенко Володимир Йосипович,
Національний педагогічний університет імені
М.П. Драгоманова, Інститут історичної освіти,
завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Шаповал Юрій Іванович,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України,
завідувач відділу етнополітичних досліджень;
кандидат історичних наук, доцент
Васильєв Валерій Юрійович,
Інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник відділу
регіональних проблем історії України.

Захист відбудеться “__19__” березня__2010 р. о 16.00_ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою 01601, Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (01601, Київ-30, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий “__18__” лютого 2010 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність теми дослідження. Постання незалежної України в 1991 р. створило ключову умову для кардинального переосмислення історичного минулого. Важливим наслідком стало активне розгортання наукових студій, присвячених добі радянського комунізму. Цілком очевидно, що побудова демократичного суспільства в Україні неможлива без детального і поглибленого наукового осмислення сутності комуністичної системи, її генези, розвитку, причин кризи і деградації.

Незважаючи на зусилля багатьох дослідників по розсекреченню радянського тоталітаризму, все ще належить розкрити чимало важливих його аспектів, щоб зрозуміти за що власне мільйони людей у минулому розплатилися за свої ілюзії життям. Це актуально не лише для реалістичного розуміння історичного досвіду, а й для упередження та запобігання повторень подібних помилок і трагедій в сучасному і майбутньому.

Повною мірою це стосується і періоду, що його зазвичай заведено називати «великим терором» або «єжовщиною», тобто репресивної політики в СРСР (і відповідно в УРСР) в період 1937 – 1938 рр. Вивченню цього періоду присвячено значний масив наукових публікацій, що висвітлюють різні сторони проблеми. Проте, констатуючи значний інтерес до проблеми з боку дослідників, зазначимо, що дослідження регіональних особливостей «великого терору» все ще не набуло належного масштабу.

Є підстави констатувати недостатню кількість наукових розвідок, в яких би знаходили своє відбиття специфічні риси терору в тому чи іншому регіоні. Тим часом можна висунути припущення, що виявлені і невідомі раніше факти регіональних історій, введення в обіг регіонального документального масиву може перейти в нову якість – в уточнення, а може навіть і у розширення деяких уявлень про перебіг і характер репресивно-каральних акцій в добу «єжовщини». До цього часу все ще не з'явилося узагальнюючої роботи, яка б претендувала на ґрунтовне осмислення процесів, що відбувалися на Житомирщині в період «великого терору» 1937 – 1938 рр.

В умовах розбудови незалежної Української держави гостро стоїть проблема викриття злочинних аспектів радянського тоталітарного режиму й одночасно відновлення історичної справедливості по відношенню до його безневинних жертв. Цим і зумовлена актуальність даного дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалась в рамках планової теми кафедри історії України «Актуальні проблеми історії України». Тема затверджена вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Протокол № 5 від 29 листопада 2007 р.

Метою роботи є комплексний аналіз терористичної політики сталінського режиму на Житомирщині у липні 1937 – листопаді 1938 рр. та ролі конкретних виконавців у тих чи інших репресивних акціях режиму.

Для досягнення зазначеної мети поставлені наступні **завдання**:

- встановити рівень і повноту історіографічної розробки обраної теми, спектр наявних джерел і методологічні принципи дослідження;
- висвітлити ситуацію на Житомирщині у переддень і на початку масових операцій НКВС СРСР і НКВС УРСР;
- проаналізувати перехід влади від репресивної політики до масового терору, його технологію;
- визначити основні особливості й етапи виконання злочинних наказів каральних органів влади проти різних категорій населення Житомирщини в липні 1937 – листопаді 1938 рр. зв'язок цих регіональних акцій з репресіями в СРСР у цілому;
- розкрити роль і місце конкретних виконавців репресивної політики на Житомирщині.

Об'єктом дослідження є інспірована центральним керівництвом ВКП(б) і НКВС СРСР і здійснювана партійним і державним керівництвом УРСР, Житомирським обласним партійно-державним керівництвом, а також працівниками комуністичної спецслужби політика масових репресій.

Предметом дослідження є конкретні репресивно-каральні дії, здійснювані на Житомирщині в рамках загальносоюзної політики «великого терору» у липні 1937 – листопаді 1938 рр.

Хронологічні межі дослідження детерміновані самим часом здійснення найбільш масштабних репресивно-каральних акцій в період «великого терору», тобто, у липні 1937 – листопаді 1938 рр.

Географічними межами дослідження є територія Житомирщини у липні 1937 – листопаді 1938 рр.

Методологічною основою дослідження є системний підхід до вивчення суспільно-політичних, соціально-економічних явищ у їх розвитку й взаємозв'язку, що ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності, історизму, системності та наступності.

Принцип наукової об'єктивності реалізувався через комплексний аналіз сукупності джерел, що стосуються дисертаційної роботи. Принцип історизму дозволив підійти до суспільних процесів та явищ у їх розвитку та динаміці, вивчити події у взаємозв'язку та взаємозумовленості. Принцип багатофакторності допоміг простежити різні об'єктивні та суб'єктивні процеси, які вплинули на особливості розвитку політики масового терору на Житомирщині. Принципом всебічності автор керувався під час аналізу об'єкта в контексті його внутрішніх та зовнішніх зв'язків.

У ході виконання поставлених у дисертаційній роботі завдань були використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи: порівняльно-історичний та критичний (дозволили критично розглянути наявні праці попередників, порівняти одержані ними результати і встановити повноту висвітлення ключового питання, різні підходи дослідників до проблеми, порівняти праці закордонних, радянських, сучасних російських та українських істориків, з'ясувати новизну методологічних підходів і реальний приріст знань, виокремити внесок науковців у дослідження теми «великого

терору»); проблемно-хронологічний (дозволив дослідити процес переходу від репресивної політики до масового терору); статистично-аналітичний метод (аналіз кількісного стану, національного та соціального складу населення Житомирщини напередодні «єжовщини», статистичних звітів НКВС про проведення масових репресивних акцій в регіоні); узагальнення і систематизації (виявлення матеріалів, документів, положень, отриманих при вивченні першоджерел та літератури для формулювання й обґрунтування висновків за результатами здійсненого дослідження) тощо.

Дисертаційне дослідження базується на залученні широкого кола джерел, тому в роботі було використано також й специфічні джерелознавчі методи, зокрема, верифікації та класифікації джерел, формування їх комплексів, атрибуція, встановлення місця й часу походження документів і матеріалів, перехресне співставлення джерел, визначення їх цінності для дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає насамперед у комплексній розробці проблеми, що до цього часу не отримала всебічного та цілісного висвітлення в історичній науці та не була предметом окремого дослідження. У процесі дослідження отримано результати, які містять таку наукову новизну:

- встановлено недостатню наукову розробку проблеми в історіографії, спектр наявних джерел і методологічні принципи дослідження;

- доведено, що специфіка і особливості репресивної активності комуністичного режиму на Житомирщині у досліджуваний період були детерміновані в першу чергу багатонаціональним складом населення регіону та його близькістю до тодішнього кордону СРСР;

- вперше детально проаналізовано технологію виконання наказів НКВС СРСР № 00439, № 00447, № 00485 та інших каральних директив НКВС СРСР і НКВС УРСР 1937 – 1938 рр. у Житомирській області;

- введено до наукового обігу нові джерела, що дають можливість заповнити значні прогалини стосовно розуміння та інтерпретації перебігу трагічних подій на Житомирщині в період «єжовщини»;

- спростовано все ще живучі твердження про те, що нібито репресивна хвиля 1937 – 1938 рр. поступалася іншим періодам каральної політики в СРСР, що «великий терор» був нібито акцентований на найвищому партійному прошарку і менше торкався різних категорій населення. Віднайдені та використані дисертанткою документи спростовують згадану тезу;

- вперше на рівні дисертаційного дослідження максимально персоналізовано, «олюднено» аналіз трагічних подій на Житомирщині у 1937 – 1938 рр., причому показані долі і жертв, і катів, мотивації їхньої поведінки тощо;

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення і висновки роботи суттєво розширюють спектр наукових знань про характер суспільно-політичних процесів на Житомирщині у роки сталінізму. Результати та висновки

дисертаційного дослідження можна широко використовувати при подальшому науковому вивченні історії доби сталінізму та специфіки репресивних дій режиму на прикладі конкретного регіону, читанні нормативного курсу з історії України досліджуваного періоду у вищих навчальних закладах, спецкурсів з історії комуністичної системи в СРСР і УРСР. Крім того, положення і висновки дисертації можуть бути використані при створенні наукових праць, присвячених проблематиці «великого терору» в Україні у 1937 – 1938 рр.

Дисертаційне дослідження може стати у нагоді в практичній роботі по увічненню пам'яті жертв політичних репресій, сприяти уточненню окремих подій і фактів 1937 – 1938 рр. у Житомирській області.

Апробація результатів дисертації пройшла на кафедрі історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Основні положення дисертації були апробовані дисертанткою у виступах на трьох науково-практичних конференціях: Міжнародна наукова конференція «Україна та Росія: як зміцнити фундамент стратегічного партнерства. Історичні, соціокультурні і геополітичні чинники розвитку відносин між двома державами і народами» (8-9 листопада 2007 р., м. Київ); Науково-практична конференція «Житомирщині – 70» (25 – 26 вересня 2007 р., м. Житомир); Науково-практична конференція «Євреї на Житомирщині: історія і сучасність» (23 жовтня 2007 р., м. Житомир).

Публікації. Ключові положення дисертаційного дослідження викладено у шести наукових статтях, чотири з яких — у фахових виданнях.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Загальний обсяг дисертації становить 197 сторінок, з них основної частини – 162 сторінки. Список використаних джерел і літератури складає 312 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано вибір теми дисертаційного дослідження та її актуальність, визначено предмет і об'єкт дослідження, сформульовано мету і завдання, окреслено хронологічні та географічні межі, розкрито наукову новизну, практичне значення і форми апробації роботи.

У першому розділі «Стан розробки і джерельна база проблеми», який складається з двох підрозділів, проаналізовано стан наукової розробленості проблеми, дано характеристику джерельної бази дисертації, охарактеризовано методологічні засади, на яких вона побудована.

Підрозділ 1.1. «**Огляд історіографії**» містить аналіз наявної наукової літератури, присвяченої темі репресій 30-х років ХХ ст. в СРСР та УРСР.

Після Другої світової війни, коли на Заході почали з'являтися свідчення колишніх в'язнів або втікачів з СРСР про репресії, ця проблема детально не обговорювалася, оскільки це наштовхувало б на проведення паралелей між Радянським Союзом і нацистською Німеччиною. Після «закритої доповіді» Микити Хрущова на ХХ з'їзді КПРС у 1956 р., почалася активна дискусія

про спрямованість і масштаби беззаконь у сталінські часи, але вона не носила наукового характеру.

Переломним моментом у розвитку цих дискусій вважається вихід у 1968 р. книги Роберта Конквеста «Великий терор»¹. Саме ця праця, а також видана на Заході упродовж 1973 – 1975 рр. книга Олександра Солженицина «Архіпелаг ГУЛАГ. 1918 – 1956. Досвід художнього дослідження»² довели, що терор – явище не випадкове у сталінському СРСР. Цей постулат обґрунтовувався і у виданих на Заході дослідженнях про Сталіна і сталінізм, зокрема, у працях Адама Улама³, Роберта Такера⁴, Роя Медведєва⁵ та інших авторів.

Разом з тим, ще до 1980-х років дехто із західних дослідників не сприймав ці твердження, заявляючи, що проблема радянського терору занадто перебільшена. Вчені, яких відносили до «ревізійністської» течії (зокрема, Арч Гетті, Габор Ріттеншпорн, Роберт Турстон), намагалися обґрунтувати «стихійність» терору, тобто заперечували загальноприйнятту тезу про інспірованість репресій. Терор ці дослідники інтерпретували як тотальну війну всіх проти всіх, яка розпочалася на низовому рівні, потім породила турбулентний потік, який охопив згодом і центральні органи влади. «Ревізіоністи» заперечували наявність у Сталіна будь-якого плану репресивної політики, а тому на певному етапі Сталін сам виявився заложником терору, що вийшов з-під контролю центральної влади.

З початком ініційованої Михайлом Горбачовим «перебудови» у СРСР значно збільшився потік літератури, присвяченої Сталіну, сталінізму, розкриттю мотивації та наслідків «великого терору». Ця тема піднімалася у низці збірників, що містили матеріали дискусій суспільствознавців. У 1989 р. почав виходити журнал «Известия ЦК КПСС» (випуск тривав до 1991 р.), в якому почали друкуватись недоступні раніше документальні матеріали. Вони засвідчували: Сталін особисто і найвище партійно-державне керівництво Радянського Союзу спрямовували репресивні акції. Масштабні дії по знищенню цілих груп населення здійснювались за єдиними планами-сценаріями. Головним мозковим центром, де готувались ці сценарії, було Політбюро ЦК ВКП(б). Чимало з матеріалів, які все це переконливо підтверджували, увійшло до збірника «Реабілітація», виданого за редакцією Олександра Яковлева⁶. Це важливе видання, а також чимало

¹ Конквест Р. Большой террор: в 2 т. / Р. Конквест. – Рига: Ракстниекс, 1991; т. 1. – 416 с.; т. 2. – 430 с.

² Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: опыт художественного исследования / А.И. Солженицын; [ред. Н.Д. Солженицына]. – М.: Слово, 2008; ч. 1-2. – 504 с.; ч. 3-4. – 512 с.; ч. 5-6 – 544 с.

³ Ulam A. Stalin: The Man and His Era / A. Ulam. – New York: Viking Press, 1973. – 325 p.

⁴ Такер Р. Сталин у власти. 1928-1941: история и личность / Р. Такер. – М.: Весь мир, 1997. – 644 с.

⁵ Медведев Р.А. К суду истории / Р.А. Медведев – Нью-Йорк: Knopf, 1974. – 285 с.

⁶ Реабилитация: политические процессы 30–50-х годов / [под общ. ред. А.Н. Яковлева]. – М.: Политиздат, 1991.

наступних⁷, аргументовано спростовували твердження згаданих вчених-«ревізіоністів» і підтверджували, що ініціатори «тероріади» 1937 – 1938 рр. мали власні спеціальні задуми, відпрацьовували технології майбутніх акцій.

Дослідження Дмитра Волкогонова⁸, Олександра Яковлева⁹, Олега Хлевнюка¹⁰, Енн Еплбом¹¹, Володимира Хаустова і Ленарта Самуельсона¹² та інших авторів переконливо це підтверджують.

Перша монографія про масові репресії в УРСР, базована на недоступних раніше документах, належить Юрію Шаповалу¹³. Дослідник запропонував власну інтерпретацію реалізації політики сталінізму в УРСР, зокрема, показав як відбулися події 1937 – 1938 рр. на розвиткові суспільства.

У цій, а також у своїх наступних працях Ю. Шаповал¹⁴ показав, за допомогою яких саме методів панівний режим прагнув утримувати Україну в своїй орбіті, а також окрему увагу зосередив на механізмах фабрикації органами держбезпеки різного роду справ про вигадані злочини – шкідництво, шпигунство, «буржуазний націоналізм», «націонал-ухильництво» тощо. Окрему увагу дослідник приділив справам доби

⁷ *Лубянка: Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД: [архив Сталина: документы высших органов партийной и государственной власти, янв. 1922 – дек. 1936] (сост.: В.Н. Хаустов и др.). – М.: Демократия, 2003. – 910 с.*

⁸ *Волкогонов Д. Триумф и трагедия: политический портрет И.В. Сталина: в 2 кн. / Д. Волкогонов. – М.: Изд-во АПН, 1989; кн. 1. ч. 1. – 301 с.; кн. 1. ч. 2. – 336 с.; кн. 2. ч. 1. – 424 с.; кн. 2. ч. 2. – 267 с.*

⁹ *Яковлев А.Н. Горькая чаша: большевизм и реформация России / А.Н. Яковлев. – Ярославль: Верхне-Волж. изд-во, 1994. – 461 с.; Яковлев А. Сумерки / А. Яковлев. – М.: Материк, 2003. – 687 с.*

¹⁰ *Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество / О.В. Хлевнюк. – М.: Республика, 1992. – 268 с.; Хлевнюк О.В. «Большой террор» 1937–1938 гг. как проблема научной историографии / О.В. Хлевнюк // Историческая наука и образование на рубеже веков. – М., 2004.*

¹¹ *Еплбом Е. Історія ГУЛАГу / Енн Еплбом; [пер. з англ. А. Іщенко]. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006. – 511 с.*

¹² *Хаустов В. Сталин, НКВД и репрессии, 1936–1938 гг.: [монография] / В. Хаустов, Л. Самуельсон – М.: РОССПЭН: Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2009. – 430 с.*

¹³ *Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні / Ю.І. Шаповал – К.: Політвидав України, 1990. – 140 с., 12 л. фотогр. – (Компартія України: сторінки історії).*

¹⁴ *Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні / – К.: Політвидав України, 1990. – 140 с.; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал; [АН України, Ін-т нац. відносин і політол.]. – К.: Наук. думка, 1993. – 349 с.; Шаповал Ю.І. Людина і система: (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні) / Ю.І. Шаповал; [Ін – т нац. відносин і політол. АН України]. – К.: Б. в., 1994. – 270 с.; Шаповал Ю.І. Сталінський терор у світлі нововиявлених архівних документів Служби безпеки України / Ю.І. Шаповал // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. – Ч. 2. – К., 1997. – С. 49–56.; Шаповал Ю.І. Україна як об'єкт політичного терору, 20-і – початок 50-х років / Ю.І. Шаповал // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки. / [Ін-т історії України НАН України]. – К., 1998. – С. 31–38.; Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. / Ю.І. Шаповал [Центр істор. політол. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. НАН України, Переяслав-Хмельницький держ. пед. ін-т ім. Г. Сковороди]. – К.: Генеза, 2001. – 557 с.*

«великого терору» («Буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбістів», «Польської військової організації», «Троцькістсько-терористичної організації в Україні» та багатьом іншим).

Тему проявів сталінізму в Україні розкривають у своїй публікації Віктор Даниленко, Георгій Касьянов, Станіслав Кульчицький «Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки»¹⁵.

Важливою узагальнюючою працею українських вчених стала колективна монографія «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси», підготовлена за редакцією Валерія Смолія¹⁶. У цьому фундаментальному дослідженні простежується явище терору і тероризму у ХІХ і ХХ ст., окрема увага приділяється подіям 1937 – 1938 рр. в Україні.

Працею, що концентрує великий масив документально-статистичного матеріалу про комуністичну спецслужбу в Україні у 1920 – 1950-х роках, є монографія Володимира Нікольського «Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження»¹⁷. Ця книга стала першим дослідженням, в якому аналізується діяльність комуністичної спецслужби на основі кількісних показників. Джерельну базу роботи склали документи статистичної звітності ГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ, що зберігаються в Галузевому державному архіві СБУ в Києві. В. Нікольський визначає вірогідність зосереджених в архівних матеріалах статистичних показників стосовно репресій, пропонує методику підрахунку цих матеріалів як повноцінного джерельного комплексу, розкриває механізм фальсифікацій і перекручень, що застосовувалися спецслужбою тощо. Дослідник торкається і подій у Житомирській області.

Дослідники Рольф Біннер і Марк Юнге¹⁸, а також Геннадій Бордюгов¹⁹ у своїх працях дослідили появу наказу М. Єжова за № 00447, всі основні фази його виконання в різних частинах СРСР (в тому числі й в УРСР), взаємини центру і периферії, роль каральних органів, участь партійних структур. Автори обстоюють тезу про те, що терор не був «сліпий», а скеровувався у певних напрямках. Такий підхід поділяє і дисертантка.

Чимало зроблено за минулі роки і у висвітленні масових репресивних операцій 1937 – 1938 рр. в різних частинах СРСР. Зокрема, з'явилися

¹⁵ Даниленко В.М. Сталінізм на Україні. 20–30-ті рр. / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький – К.: Либідь; Едмонтон: Вид-во Канад. Ін-ту укр. студій, 1991. – 342 с.

¹⁶ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: іст. нариси / Д.В. Архірейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін.; [відповід. ред. В.А. Смолій.] – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.

¹⁷ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): іст.-стат. дослідж.: монографія / В.М. Нікольський – Донецьк: Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2003. – 624 с.

¹⁸ Юнге М. Как Террор стал «Большим»: секретный приказ № 00447 и технология его исполнения: со специальным разделом А. Степанова «Проведение «кулацкой» операции в Татарии» / М. Юнге, Р. Биннер – М.: АИРО-XX, 2003. – 352 с.

¹⁹ Юнге М. Вертикаль большого террора: история операции по приказу НКВД № 00447 / М. Юнге, Г. Бордюгов, Р. Биннер – М.: Новый Хронограф, 2008. – 778 с.

публікації про каральні операції проти німців, поляків, чехів, греків, латишів та інших народів. На національні аспекти політичних репресій звернули особливу увагу Володимир Нікольський, Олег Рафальський, Володимир Євтух і Богдан Чирко. Політику депортацій висвітлив у своїй монографії Ігор Винниченко²⁰, а Микола Безотосний торкнувся малодосліджених питань опору сталінізму в Україні²¹.

Дослідники підготували 27-томну серію «Реабілітовані історією», головну редакційну колегію якої очолює академік Петро Тронько. Том, присвячений політичним репресіям на Житомирщині у 1919 – 1980 рр., вийшов друком у 2006 р.²² Він містить понад 60 документів, які підтверджують, що репресіями в регіоні були охоплені всі верстви населення – від неписьменних селян до керівників партійного і державного апаратів. Це важливе видання не лише з огляду на вміщені у ньому архівні документи, а й тому, що воно дає загальний підхід до аналізу репресивної політики комуністичного режиму на Житомирщині з урахуванням специфіки області.

Зусиллями дослідників за останні роки створено чимало праць, присвячених репресивній політиці влади в Житомирському регіоні. Розвідки М. Лутай, Л. Кремрінга, С. Жилюка, В. Єршова, М. Костриці, Р. Кондратюка, Г. Мокрицького, Є. Тіміряєва та інших авторів, в першу чергу, стосуються різних аспектів репресивної політики у Житомирській області.

Таким чином, у попередній період було створено достатньо великий за обсягом і різноманітний за підходами і аспектами висвітлення масив літератури з проблеми «великого терору» 1937 – 1938 рр. Разом з тим, стан висвітлення сутнісних параметрів репресивної політики в Україні та на Житомирщині у 1937 – 1938 рр. не можна визнати вичерпним і комплексним.

У підрозділі 1.2. «**Джерельна база**» розглядається комплекс архівних та друкованих джерел, які умовно можна поділити на такі групи: 1. Архівні документи та матеріали; 2. Науково-документальні видання; 3. Мемуарні видання.

Найбільш значну групу джерел з теми дослідження становлять документи 45 фондів шести державних архівів, значна кількість яких вперше вводиться дисертанткою в науковий обіг.

²⁰ *Нікольський В.М.* Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В.М. Нікольський // Укр. іст. журнал. – 2001. – № 2. – С. 74–89.; *Рафальський О.О.* Національні меншини України у ХХ столітті. Історіогр. нарис. / О.О. Рафальський – К.: Полісся, 2000. – 447 с.; *Євтух В.Б.* Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки) / В.Б. Євтух, Б.В. Чирко; Центр етносоціолог. та етнополіт. досліджень НАН України. – К.: ІНТЕЛ, 1994. – 183 с.; *Винниченко І.І.* Україна 1920 – 1930-х: депортації, заслання, вислання / І.І. Винниченко. – К.: Рада, 1994. – 124 с.

²¹ *Безотосний М.* Опір сталінізму в Україні (20–30-ті рр.) / М. Безотосний // Укр. іст. журнал. – 1993. – № 2/3. – С. 97–103.

²² *Реабілітовані історією: у 27 т.* / голов. редкол.: Тронько П.Т. (голова) [та ін.]. Житомирська область. Кн. 1. / [обл. редкол.: Синявська І.М. (голова) та ін.]. – Житомир: Полісся, 2006. – 721 с.

Основну джерельну базу дослідження різних аспектів «великого терору» у 1937 – 1938 рр. на Житомирщині склали документи з фондів Державного архіву Житомирської області (далі — ДАЖО). Документи радянського періоду позначені літерою «р» (ДАЖО — Фр.); документи колишнього партійного архіву області – літерою «п» (ДАЖО – Фп.). В документах цих фондів містяться різноманітні дані, які дають уяву про характер та масштаби репресій щодо «ворогів народу», протоколи та витяги з протоколів засідань секцій нацменшин, чистку лав партії, розкуркулення та виселення селян.

У фонді Фр.-5013, опис 2 міститься 23 413 справ осіб, репресованих у період існування Радянського Союзу та реабілітованих. Вивчення цих документів дозволило на реальних фактах прослідкувати процес фальсифікації справ органами НКВС від арешту до знищення людини.

Були опрацьовані також документи Державного архіву Вінницької області (ДАВО). (Фп.-136 – Вінницький обласний комітет КП(б)У, Фп.-87 – Вінницький міський комітет КП(б)У). Було віднайдено цінну та важливу інформацію про розвиток районів сучасної Житомирської області, які до вересня 1937 р. входили до складу Вінницької області, звіти обласної та районних комісій по проведенню партійних чисток тощо.

З матеріалів Центрального державного архіву громадських об'єднань України у Києві (ЦДАГО України) велике значення при написанні дисертації мали документи наступних фондів:

Ф. 1 – Центральний Комітет Компартії України. В документах загального відділу міститься інформація про організаційно-партійну роботу, діяльність радянських, профспілкових, комсомольських органів, розвиток народного господарства, огляди, доповідні записки, спецзведення НКВС УРСР до ЦК КП(б)У з питань внутрішньої політики, про охорону виробничих об'єктів, аварії. Крім того, загальне уявлення про події 1937 – 1938 рр. можна скласти за документами Політбюро, Секретаріату і Оргбюро ЦК КП(б)У.

Ф. 263 – Колекція позасудових справ реабілітованих. До фонду увійшли архівно-слідчі справи репресованих громадян у Києві та Київській області. Справи надійшли на зберігання до архіву від Служби безпеки України.

Зіставлення чекістських документів з матеріалами партійно-державних структур, інших організацій і відомств дає можливість критично підійти до оцінки відомостей, що містяться в них, скласти загальне уявлення про те, наскільки вони повні, надійні, вірогідні. Саме з цього виходила дисертантка, опрацьовуючи документи фондів Галузевого державного архіву Служби Безпеки України у Києві (ГДА СБУ, Київ).

Ф. 16. Цей фонд охоплює секретне та несекретне діловодство Секретаріату ДПУ-НКВС-КДБ УРСР. Містяться доповідні записки та зведення по підсумках оперативно-слідчої роботи обласних НКВС за 1937 – 1938 рр. та інші дані.

Ф. 42 – Оперативно-статистична звітність органів ДПУ-КДБ УРСР. Добу «великого терору» репрезентують дві групи звітно-статистичних документів обласних управлінь НКВС УРСР, Молдавської АРСР (вона входила до

складу УРСР) та центрального апарату. Цей фонд містить також цифрові дані по оперативно-слідчій роботі Житомирського управління НКВС.

Дисертанткою були також опрацьовані фонди Галузевого державного архіву Служби Безпеки України в Житомирській області (ГДА СБУ, Житомир). Фонди цього архіву номерів не мають. У випадку якщо справа належить до фонду припинених впровадженням справ, то після номера справи ставиться літера “п” (спр. 3412 – п.). Справи, які належать до основного фонду, позначаються літерами «оф.» (спр. 6734 – оф.). Протоколи трійок та копії протоколів НКВС УРСР та Прокурора СРСР, акти про виконання Житомирським обласним УНКВС рішень двійки відносяться до окремої групи документів, але ніяк не позначаються, а просто мають відповідну назву.

Під час підготовки дисертаційного дослідження були також опрацьовані: 50 протоколів засідань трійки при Управлінні НКВС по Житомирській області з жовтня 1937 р. по травень 1938 р.; 13 протоколів засідань особливої трійки при Управлінні НКВС по Житомирській області з 20 вересня по 3 листопада 1938 р.; 17 копій протоколів рішень двійки за наказом № 00439 НКВС СРСР; 48 копій протоколів рішень двійки за наказом № 00485 НКВС СРСР.

Окрему увагу було приділено Архіву відділу інформаційних технологій Управління Міністерства внутрішніх справ України в Житомирській області (Архів УМВС України в Житомирській області). Опрацьовані справи фондів 2 та 12, які не мають назв. Фонд 2 – основний. Фонд 12 містить протоколи трійок. В основному фонді знаходяться справи нереабілітованих співробітників НКВС та матеріали про роботу НКВС СРСР і НКВС УРСР у 1937 – 1938 рр.

Вагомою складовою джерельної бази дослідження стали архівно-слідчі справи репресованих (АСС). Унікальність даного масиву джерел полягає саме у безпосередньому відображенні механізму репресивної машини, у тому, що АСС, як ніяке інше джерело, дають змогу усвідомити справжні причини і масштаби масового терору.

Крім архівних документів, у праці було використано науково-документальні видання останніх років або документальні додатки до авторських досліджень.

Багато цінних документальних відомостей і статистичних матеріалів про репресії 1937 – 1938 рр. містить книжка О. Мозохіна «Право на репресії: позасудові повноваження органів державної безпеки (1918 – 1953)»²³, а також 1-й том науково-документального видання «История сталинского ГУЛАГа.

²³ Мозохин О.Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности 1918–1953. [монографія] / О.Б. Мозохин. – Жуковский; Москва: Кучково поле, 2006. – 479 с.

Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Собрание документов в 7-ми томах. Т. 1. Массовые репрессии в СССР»²⁴.

Цінним джерелом є журнал “З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”, який почав видаватися з 1994 р. на базі Галузевого державного архіву Служби Безпеки України (ДА СБУ) і в якому друкуються закриті раніше документальні матеріали.

У процесі дослідження також використано велику кількість мемуарних видань та свідчень сучасників подій²⁵.

Отже, аналіз історіографії доводить необхідність подальшої, більш глибокої розробки проблеми. Джерельна база є достатньою для реалізації завдань дисертаційної роботи.

У другому розділі «Політико-ідеологічні інтенції та створення механізмів «великого терору» зроблена характеристика розвитку Житомирщини напередодні масового терору та процесу переходу влади від репресивної політики до масових репресій.

У підрозділі 2.1. **«Житомирщина напередодні «єжовщини»** дисертанткою проаналізовано розвиток Житомирщини у другій половині 30-х років, соціально-економічний та політичний стан регіону напередодні масових репресій. Особливу увагу приділено багатонаціональному складу населення та прикордонному розташуванню області. Проаналізовано територіальні зміни, що відбувались на Житомирщині в 30-х роках.

Напередодні «великого терору» за своїм розвитком Житомирщина залишалася сільськогосподарським регіоном. У 1920 – 30-ті роки промисловість розвивалась, головним чином, для задоволення місцевих потреб. Нове промислове будівництво практично не велось, здійснювалася лише реконструкція та переобладнання старих підприємств. Відбувалося це головним чином тому, що держава концентрувала увагу на розвитку важкої промисловості Донбасу та Придніпров'я. На Правобережній Україні, особливо в прикордонних областях, будівництво великих промислових об'єктів практично не велось. Це негативно впливало на соціально-економічний розвиток Житомирщини.

²⁴ *История сталинского Гулага: конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: собр. Док. В 7 т. Т. 1. Массовые репрессии в СССР / [отв. ред. и сост. Т.В. Царевская-Дякина]. – М.: РОССПЭН, 2004. – 824 с.*

²⁵ *Підгайний С.О. Українська інтелігенція на Соловках: спогади, 1933-1941 / С.О. Підгайний. – Новий Ульм: Прометей, 1947. – 93 с.; Мак О.Н. З часів єжовщини: спогади / О.Н. Мак – Мюнхен, 1954. – 98 с.; Майстренко І. Історія мого покоління: спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон, 1985. – 416 с.; Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади / Г. Костюк. – Кн. 1. – Едмонтон, 1987. – 743 с.; Шпорт А.М. Беззаконня: нотатки репресованого / А.М. Шпорт // Київ. – 1991. – № 7. – С. 7–22. Спогади політв'язнів, репресованих і переслідуваних. / [гол. ред. В. Цветков]: – Т.1. – Л.: Ред. Літопису Голготи України, 1993. – 246 с. – (Літопис голготи України) Червоні жорна: спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій / [авт.-упоряд. В.М. Вітовський; відп. ред. С.К. Гіренько]. – В.: Вінниця, 1994. – 79 с.; *Голгофа* мільйонів: докум. свідчення / Азаренко Ю.Б., Анаденко Ф.П., Афанасьєва К.С. та ін. – К.: Стило, 2002. – 100 с.*

Історично склалося так, що на Житомирщині поселялися та проживали люди різних національностей. Національні меншини становили понад 30% населення, тоді як по Україні в цілому – 18%. Велика питома вага національних меншин у структурі населення Житомирщини суттєво впливала на соціально-економічний розвиток регіону та на перебіг суспільно-політичного життя в 20 – 30 роках ХХ ст. У 1925 р. на Житомирщині було створено єдиний в Україні Польський національний район на базі 107 населених пунктів Новоград-Волинського, Пулинського, Чуднівського, Миропільського районів Житомирського округу. У 1926 р. на першому з'їзді Довбишського району прийняли рішення про перейменування району в Мархлевський. На його території проживала 41 тис. осіб, 73% яких становили поляки. 30 квітня 1930 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет ухвалив постанову про утворення Пулинського німецького району в складі 30 сільських рад. На території Житомирщини було створено 12 чеських рад.

Багатонаціональний склад населення зумовив те, що ще до початку масових каральних акцій Житомирщиною прокотилася хвиля по суті «власних» етнічних репресій – переселення сімей поляків і німців з прикордонних районів, чистки та гоніння людей за національною ознакою (найбільша репресивна активність була спрямована проти поляків).

У підрозділі 2.2. **«Перехід влади від репресивної політики до масового терору»** зроблено аналіз причин переходу режиму від репресивної політики до масового терору.

1 грудня 1934 р. у Ленінграді було вбито Сергія Кірова. Того самого дня за пропозицією Сталіна приймається постанова ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів». Згідно з постановою, строк розслідування зменшувався до 10 днів, розгляд справ у суді проводився без участі адвоката і прокурора, оскарження вироку та клопотання про помилування не дозволялися, а вирок виконувався негайно після його винесення. 9 грудня Голова ВУЦВК УСРР Г. Петровський підписав постанову ВУЦВК «Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР», де були враховані згадані вище положення. Цю постанову можна вважати хартією терору, адже у багатьох сфальсифікованих слідчих справах обвинуваченим апріорно приписувалась «підготовка» терористичних актів. Це позбавляло обвинувачених будь-якої можливості перевірки їх справ навіть тоді, коли вони під час суду (або імітації такого) відмовлялись від попередніх «зізнань» і переконливо спростовували висунуті проти них обвинувачення.

У 1935 р. Прокурором СРСР було призначено Андрія Вишинського. Він скасував прокурорський нагляд за законністю у діяльності органів державної безпеки у справах про державні злочини. Особлива нарада, а також інші позасудові органи («двійки», «трійки») стануть знаряддям масових репресій.

Рішучим поштовхом до початку масових репресій став лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. Стало зрозуміло, що кривава хвиля

«чисток» і викриттів не оmine нікого. Один за одним з'являються криваві накази про репресії за національними ознаками, соціальною та партійною приналежністю.

Таким чином, ще до початку «великого терору» на Житомирщині, як і в інших регіонах СРСР і УСРР, було накопичено значний репресивний ресурс, «відшліфовано» його форми та методи, визначено категорії потенційних жертв серед представників усіх національностей, різних соціальних верств населення та релігійних конфесій, а також тих, хто у минулому входив до різноманітних політичних партій і громадських організацій. Було створено основи для розгортання масового терору.

У третьому розділі «Реалізація репресивної політики в регіоні», в його двох підрозділах, безпосередньо висвітлюються розгортання та проведення масових репресивних акцій на території Житомирщини, роль та місце місцевих виконавців терористичних директив центральних органів влади.

Підрозділ 3.1. **«Виконання наказів НКВС СРСР щодо різних категорій населення та його специфіка»** містить систематизовані та узагальнені архівні матеріали, аналіз яких дав можливість провести багатоаспектне осмислення процесів, що відбувалися на Житомирщині в період «великого терору» 1937 – 1938 рр. Основні етапи розгортання політичних репресій в регіоні хронологічно відповідають аналогічним етапам поширення терору в УРСР у 1937 – 1938 рр. Проте, регіональні особливості розвитку Житомирщини внесли свою специфіку в процес реалізації терористичної політики влади.

Сільськогосподарський характер розвитку регіону створив величезний простір для розгортання репресій за наказом НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. Багатонаціональний склад населення Житомирщини та її прикордонне розташування дали можливість активно проводити операції по «національних лініях» (накази НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р., № 00485 від 11 серпня 1937 р. та ін.).

Арешти проводилися за відсутності компрометуючих матеріалів та доказів, по списках, складених за національною ознакою. Формальним також був процес слідства: особисті зізнання конкретного заарештованого (вони рідко не визнавали свою провину) ставали основою для обвинувачення; свідками часто виступали особи, які були вороже налаштовані до заарештованого; очні ставки не проводились; свідчення заарештованих по одній справі могли бути зовсім різними або написаними під копірку; довідки з місць проживання фальсифікувались (в першу чергу, соціальне походження); прокурорський нагляд за веденням слідства був відсутнім. Систематично порушувалися норми Карно-процесуального кодексу, а справи, що повертали з Москви на дослідження, повторно не розслідувались (переписували кінцівку обвинувального висновку і відправляли на розгляд трійки). Практикою стало застосування до підслідних методів фізичного та психологічного впливу.

У підрозділі 3.2. «Реалізатори «великого терору» на Житомирщині: штрихи до портрета» зроблена спроба дослідити проблему ролі та місця регіональних виконавців терористичних директив центральних органів влади при проведенні масових репресивних акцій на території Житомирщини.

Насамперед, відокремлено тих, хто стояв на чолі Житомирського обласного управління НКВС у 1937 – 1938 рр. і безпосередньо віддавав накази підлеглим та спрямовував їх дії (Л.Т. Якушев (Бабкін) та Г.М. Вяткін). Саме вони у своїх виступах на нарадах працівників УНКВС давали дозволи на побиття заарештованих, фальсифікацію справ, проведення групових допитів заарештованих, оформлення групових справ від 150 до 300 осіб. Керівники УНКВС особисто брали участь у допитах та застосовували фізичні методи до заарештованих. Г.М. Вяткін практично одноосібно вирішував долі заарештованих під час роботи особливої трійки, більшість вироків в альбомах написана його рукою.

Згідно сфабрикованих справ, на Житомирщині було «викрито» чимало «шпигунів» різних іноземних розвідок, розгромлено сотні антирадянських, націоналістичних, шпигунських, повстанських та інших міфічних організацій. За 1937 – 1938 рр. на Житомирщині (за неповними даними) було репресовано понад 25000 осіб, з них засуджено до страти майже 17 000 осіб.

Настанови керівників ставили низову ланку чекістів у ситуацію, коли невиконання антигуманних директив і наказів могло коштувати кожному з них життя. Однак це розв'язувало руки кар'єристам з садистичними якостями, з допомогою яких сталінський режим реалізовував свою антилюдяну політику в регіоні.

Отже, головною підставою для масових репресій на Житомирщині стали злочинні накази НКВС СРСР. Авторитарний режим знищив і зламав долі тисячам жителів Житомирщини.

У висновках сформульовані загальні результати дослідження, які виносяться на захист:

– в сучасній історичній науці відсутні комплексні праці, які б висвітлювали проблему «великого терору» на Житомирщині в липні 1937 р. – листопаді 1938 рр. Наявна історіографічна і джерельна база дозволяє зробити нові кроки у дослідженні різних аспектів феномену, що його прийнято називати «великим терором» 1937 – 1938 рр. Разом з тим, є явна необхідність подальших досліджень історії «великого терору», його специфічних рис у тому чи іншому регіоні, технології насильства. Такі дослідження, базовані на осмисленні раніше невідомого документального матеріалу, на подоланні застарілих історіографічних і світоглядних стереотипів, актуальні не лише з точки зору аналізу тоталітарної ретроспективи. Це також важливо для розуміння реальної тоталітарної природи сталінського ладу, ще й дотепер оповитого різного роду міфами і пропагандистськими стереотипами, для формування в сучасному українському суспільстві демократичних цінностей і гуманістичних пріоритетів;

– однією з ключових особливостей Житомирщини була її багатонаціональність. В цьому аспекті вона ще до початку масових репресивних операцій зазнала репресії за етнічною ознакою. Це виявлялося в масовому виселенні сімей поляків і німців з прикордонних районів у віддалені регіони СРСР. Накопичений репресивний досвід дозволив сталінському режиму ще до початку «великого терору» на Житомирщині визначити його майбутні форми і методи, що й зумовило страшну силу репресій. Були намічені потенційні жертви з числа різних соціальних верств населення, національностей, релігійних конфесій, політичних і громадських структур;

– перехід до масового терору був підготовлений та ініційований спеціальними постановами вищих органів влади СРСР. Проводячи арешти «ворогів народу», влада, насамперед, здійснювала лінію на протидію, усунення реальних і евентуальних противників сталінського режиму. Це була цілком прагматична, продумана політична лінія, здійснювана з відома і під орудою тодішнього партійно-державного керівництва, частина представників якого також стала її жертвою. Відбувалося цілеспрямоване нищення тих елементів, які вже перебували на обліку як ненадійні чи небезпечні. Проте, найчастіше до них потрапляли невинні і непричетні до антирежимної діяльності люди.

«Великий терор» у своїй основі не був «сліпим», арешти і засудження осіб за різними обвинуваченнями відбувалися на підставі обліку й попередньої розробки. Ініціаторами арештів були не тільки органи НКВС або партійні органи, але й конкретні особи. Їх заяви, мотиви доносительства були різними. Створена і культивована в СРСР атмосфера істерії, викриття «ворогів народу», а також необхідність виконання «лімітів» в пошуках таких ворогів створювали ідеальні умови для свавілля, зведення особистих рахунків тощо;

– особливості та етапи терору визначалися спеціальними наказами НКВС. Кардинальне значення для проведення найзначнішої за масштабами масової операції НКВС СРСР по куркулях і кримінальниках (наказ НКВС № 00447) мало те, що так звані ліміти, тобто, запропоновані із центру планові цифри майбутніх жертв, що надійшли в регіони, були лише орієнтирами. Дозволялось коригування, збільшення цих цифр (за клопотанням, що належало подавати до НКВС СРСР). Завдяки цьому було знайдено механізм, що стимулював регіональних керівників НКВС влаштовувати «змагання жертв», тобто, змагання за найвищі показники. Це був водночас інструмент, за допомогою якого центральне московське керівництво дозувало репресії, їхню інтенсивність. «Великий терор» являв собою часом достатньо складну комбінацію директив центру і локальних ініціатив, мотивованих, зокрема, і прагненням місцевих партійно-державних і чекістських керівників продемонструвати «активність» і «твердість» у боротьбі з різного роду «ворогами народу»;

– репресивна машина діяла не сама по собі. Конкретні завдання розв’язували працівники тодішніх органів державної безпеки, насамперед, ті, хто очолював Житомирське обласне управління НКВС. Йдеться про Л.Т. Якушева (Бабкіна) і Г.М. В’яткіна, трагічні наслідки діяльності яких відчули на собі тисячі людей. Саме вони скеровували підлеглих на фабрикацію та фальсифікацію справ, прагнучи «досягти успіху» за будь-яку ціну. Як досягався сумнівний «успіх» засвідчує насамперед порядок ведення слідчих справ. Опрацьований дисертанткою матеріал дає підстави виокремити наступні спільні риси, що вказують на формальність процесу дізнання: обвинувачення засновувалось на особистому зізнанні конкретного обвинуваченого (за рідкими винятками, заарештовані не визнавали свою провину); невідповідність свідчень всіх учасників конкретної справи; свідками обвинувачення часто були особи, які знаходились у недружніх стосунках із заарештованими; відсутність очних ставок; свідки не з’являлись на розгляд справ у суді; мали місце порушення норм Карно-процесуального кодексу; справи, що їх відправляли на дослідження, не розслідувались повторно тощо. Увесь процес дізнання мав формальний характер. До підслідних застосовувались методи фізичного впливу і психологічного тиску.

Щоб якось виправдати насильство та Комуністичну партію, «головними винуватцями» політичних репресій зробили місцевих виконавців московських наказів. Наприкінці 1938 р. починаються арешти працівників апарату НКВС України, які здійснювали виконання оперативних наказів НКВС СРСР. Ця кампанія проводилася з ініціативи центральних партійно-державних органів влади і проходила під гаслами відновлення «соціалістичної законності», але вона навряд чи насправді мала відіграти масштабну роль у реабілітації жертв вчиненого у попередні роки свавілля. Ця кампанія радше була засобом забезпечення дисципліни і переорієнтації НКВС, прокуратури, а також інших структур, причетних до згаданого кривавого насилля над людьми.

Список опублікованих праць за темою дисертації

1. Рафальська Т. Радянська репресивна політика щодо польської меншини на Житомирщині / Т. Рафальська // Історія та історіографія в Європі [німецько-французькі та україно-польські взаємини у ХХ столітті.] – Випуск 4. – КНУ ім. Т. Шевченка; К., 2006 – С. 148 – 156.

2. Рафальська Т.Л. «Великий терор» на Житомирщині: специфіка та технологія. / Т.Л. Рафальська // Український історичний журнал. – № 3. – Київ. – 2007. – С. 66 – 75.

3. Рафальська Т. Національні меншини Житомирщини в ХХ столітті: від «коренізації» до « великого терору» / Т. Рафальська // Наукові записки [Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, НАН України]. – Випуск 33. – Київ. – 2007. – С. 88 – 102.

4. Рафальська Т. «Великий терор» 1937 – 1938 років: від ідеології до реалізації. / Т. Рафальська // Наукові записки. – Випуск 11. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. – 2008. – С. 106 – 110.

5. Рафальська Т. Росія й Україна: реалізація політики «великого» терору в 1937 – 1938 рр. / Т. Рафальська. Україна та Росія: як зміцнити фундамент стратегічного партнерства [сб. доп. Міжнародн. конфер.] – К.: 2008. – С. 311 – 316.

6. Рафальська Т.Л. Технології розгортання політики «великого терору» на Житомирщині у 1937 р. / Т. Рафальська. Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє. [наук. зб.] – т. 1. – Ж. : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 77 – 82.

АНОТАЦІЇ

Рафальська Т.Л. «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 р. – листопад 1938 р.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2010.

У дисертації на підставі маловідомих або раніше невідомих архівних документів та опублікованих матеріалів зроблено комплексний аналіз терористичної політики сталінського режиму в Житомирській області у 1937 – 1938 рр. Висвітлено соціально-економічний та політичний розвиток регіону напередодні «великого терору» та створення механізмів для його проведення. Досліджено специфіку, інтенсивність та технологію репресій, їх регіональні особливості. Визначено основні причини й етапи терору, розв'язаного владою проти різних категорій населення Житомирщини, зв'язок регіональних репресивних акцій із репресіями в СРСР у цілому. Показано роль і місце конкретних виконавців репресивної політики влади у Житомирській області.

Ключові слова: тоталітаризм, терор, репресії, наказ, регіон, позасудові органи, арешт, обвинувачення, вища міра покарання, в'язниця.

Рафальская Т.Л. «Великий террор» на Житомирщине (июль 1937 г. – ноябрь 1938 г.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2010.

В диссертации на основании малоизвестных или ранее неизвестных архивных документов, опубликованных материалов проведен комплексный анализ террористической политики сталинского режима на Житомирщине в период «великого террора». Выяснена степень исследованности проблемы в исторической науке. Очерчены уровень и полнота историографической разработки темы и спектр имеющихся источников. Дан анализ социально-экономического и политического развития региона перед началом массовых репрессивных операций НКВД СССР и НКВД УССР. Особое внимание

уделяется многонациональному составу населения региона и приграничному расположению территории. Анализ архивных материалов дал возможность установить, что в 30-е годы XX века Житомирщина была сельскохозяйственным регионом, промышленность развивалась главным образом для удовлетворения местных потребностей. Новое строительство практически не велось, проводилась реконструкция и переоборудование старых предприятий, что негативно влияло на социально-экономическое развитие региона.

При исследовании темы особое внимание уделено созданию механизмов для осуществления террора еще до начала массовых репрессий. Анализ документов позволил сделать вывод, что многонациональность региона стала причиной того, что Житомирщина пережила по сути «собственные» массовые операции по национальному признаку: переселение поляков и немцев из приграничных районов, чистки и гонения людей по национальному признаку. Таким образом, был создан значительный репрессивный потенциал, отработаны формы и методы репрессий, определены категории потенциальных жертв.

Проанализированы причины перехода от репрессивной политики к массовому террору, а также связь региональных репрессивных акций с репрессиями в СССР и Украине в целом. Выявлены основные причины, а также политическая и идеологическая основы террора. Раскрыты особенности и этапы массовых репрессий, развязанных властью против разных категорий населения Житомирщины.

В работе проанализированы специфика, интенсивность и технология репрессий в Житомирской области. Исследованы региональные особенности проведения массовых террористических акций. На основании анализа обобщенных и систематизированных архивных материалов создано панорамное видение процессов, происходивших на Житомирщине в период «великого террора».

Впервые определены роль и место непосредственных исполнителей репрессивной политики на Житомирщине, причем показаны судьбы и жертв, и палачей, проведен анализ мотивации их поведения.

Ключевые слова: тоталитаризм, террор, репрессии, приказ, регион, внесудебные органы, арест, обвинение, высшая мера наказания, тюрьма.

Rafalska T.L. “The Grand Terror” in Zhytomyr region (July 1937 – November 1938) – Manuscript.

The Thesis for obtaining the scientific degree of PhD in History majoring in 07.00.01 – Ukrainian History – M. Dragomanov National Pedagogy University. – Kyiv city, 2010.

The Paper provides complex analysis of terror policy of Stalin regime in Zhytomyr region in years 1937 – 1938 on the grounds of out-of-the-way or not known archive files and published documents. It also approves the social and political development of the region before “the Grand Terror” time and creating

the mechanisms for fulfilling it. We researched the specifics, intensity and technology of repression, their regional peculiarities. We defined the main reasons, particulars and stages of the terror launched by the authorities against the variety of classes of people in Zhytomyr region, we observed the connection of regional repression and the repression in the Soviet Union in general. We showed the role and place of exact executors of the repression policy in Zhytomyr region.

Key words: totalitarianism, terror, repressions, order, region, extra-legal authorities, arrest, accusation, capital punishment, prison.